

ДО ПРОБЛЕМИ ФУТУРОЛОГІЧНИХ ПЕРСПЕКТИВ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ ЯК ОБ'ЄКТА ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

Досліджуються й характеризуються футурологічні вчення в історико-філософському та сучасно-філософському аспектах, їх науково-сцієнтистські, технологічно-детерміністські, філософсько-світоглядні, методико-методологічні та ціннісно-смыслові засади, оптимістичні та песимістичні проекти майбутнього людства. Ключові слова: футурологія, прогрес, утопія, цінності, універсалиї, детермінізм.

Актуальність теми такого дослідження має як теоретичну природу пошуку смислів людського буття та історичного розвитку цивілізації загалом, так і цілком прикладний характер базису практики управління. Без уявлень про майбутнє неможливо здійснювати управління не лише людським суспільством, а й власним життям. Така увага закономірно пояснюється багатьма чинниками і визначає позитивну актуальність досліджень майбутнього – що в науковому пошуку, що в художній творчості, що в «життєвій мудрості» буденної свідомості. У цьому розумінні дослідження майбутнього набуває не лише теоретичної, а й цілком практичної, прикладної актуальності. Водночас дискурс майбутнього може породжувати потворні соціальні феномени – кризи світогляду есхатологічного характеру, спекуляції на пошуках людиною сенсу життя та історії, які продукують як тоталітарні політичні інститути й організації, так і громадські та маскультурні рухи контр-культурного характеру.

Страх перед можливістю ядерної війни переслідував людство впродовж майже п'ятдесяти років «холодної війни». Рецидиви його ми спостерігаємо й сьогодні. Прогнози майбутнього демографічного розвитку використовуються нерідко ультра-націоналістичними рухами для актуалізації расової, етнічної та релігійної нетерпимості у вузько прагматичних, авантюрих цілях і в цьому значенні перспектива майбутнього набуває негативної наукової та громадської актуальності.

Проблема дослідження полягає у визначенні місця та ролі у формуванні образу майбутнього двох культурних феноменів, які мають безліч точок дотику: наукового футурологічного прогнозу і художніх антиутопій як феномену творчого пошуку. Антиутопії в цьому розумінні мають «фіксовану» песимістичну позицію щодо людського майбутнього. Однак футурологія у переважній більшості випадків стоїть на оптимістичних позиціях. Звичайно, це не означає, що футурологія не ставить проблемних питань щодо людського розвитку, проте в руслі більшості концепцій торжествують позиції техно-оптимізму.

Для нашої країни таке дослідження тим більш актуальне, що історія її розвитку в минулому столітті була тісно пов'язана, як мінімум, з двома утопічними проектами – соціалістичним і ліберально-демократичним. Очевидно, що доктрина переходу до інформаційного суспільства також трансформується в якийсь різновид соціально-державної утопічної ідеї.

Стан розробки цієї теми досить об'ємний у часі та проблематиці. Намагання пізнати майбутнє характерне для духовних шукань людини, починаючи з глибокої давнини. Увагу до неї ми відзначаємо ще в міфологічній свідомості древніх, у різних формах релігійної свідомості, буденних пошуках смислу життя як окремої особистості, так і суспільства загалом, що є предметом аналізу сучасної історії футурології.

Футурологія як наука нового та новітнього часу утверджується практично у всіх галузях знання у тій або тій формі. Так, в астрономії та космології ставляться глобальні питання про еволюцію Всесвіту, аж до її майбутньої – у перспективі віддаленої від нас навіть не на мільярди років «теплової смерті», зумовленої другим законом термодинаміки і процесами ентропії. Аналогічно з позицій глобальних перспектив формується футурологія в біології – про подальшу еволюцію всього живого і людини. Дискурсом проблем майбутнього не поступається й гуманітаристика. Це і соціальна прогностика, і концептуалізація історичного процесу різними мислителями, починаючи від К. Маркса і М. Данилевського, й закінчуючи Д. Белом і Е. Тофлером. Ідеться про можливість екстраполяції закономірностей історичного процесу «вперед» по часовій шкалі. Футурологія створює «вірогідну історію майбутнього» на основі наукових методів. У свою

чергу психологія і педагогіка, які вивчають вплив особистісного «зразка майбутнього» на успішність особистості, на професійну діяльність і т.ін.

Загалом цій темі присвячена значна частина літератури, зокрема таких авторів як І. Тузовський, А. Бауер, П. Турчин, В. Стюпін, Е. Тофлер, Ф. Фукуяма, Ю. Габермас та ін.

Об'єктом дослідження є сучасні футурологічні дослідження та їх аксіологічні аспекти, *предметом* – способи і методологія прогнозування майбутнього, передрікання його наслідків для індивіда і соціуму. *Мета* роботи – аналіз історії футурології, розкриття філософсько-методологічних функцій футурологічних досліджень, осмислення аксіологічних аспектів суб'єкта майбутнього. Аналіз передбачає використання класичних *методів* дослідження, серед яких дедуктивний, індуктивний, діалектичний та ін., а також сучасних: компаративістський та герменевтичний.

Термін «футурологія» був запропонований ще в середині 1940-х років німецьким професором О. Флехтхеймом, а як наукова дисципліна футурологія сформувалася в 1960-ті роки, завдяки зусиллям Германа Кана з корпорації RAND і ряду інших учених, хоча спроби наукового передбачення майбутнього мали місце й у XIX столітті, а витoki прогнозування сягають античності.

В античності та в Новий час основним жанром «футурології» були утопії в дусі «Держави» Платона чи «Утопії» Т. Мора. Утопії були досить відірваними від реальності, не прив'язаними ні до конкретного місця, ні до часу проектами ідеальних суспільств. В утопіях також був відсутній зв'язок між ними і реальністю, тобто не прояснювався шлях досягнення бажаного майбутнього. Авторам утопій здавалося, що достатньо описати ідеальне майбутнє, щоб воно згідно з описом самоздійснилося [див.: 4, с. 17]. У проміжку між античністю і Новим часом про майбутнє писали в жанрі пророцтв і одкровенень у контексті християнської традиції (від Апокаліпсису до Нострадамуса), причому ці одкровення носили скоріш антиутопічний характер пророцтв про кінець світу.

Одна з перших моделей передбачення майбутнього належить Томасу Мальтусу (1766-1834), який 1898 року написав книгу «Досвід закону про народонаселення у зв'язку з майбутнім удосконаленням суспільства» з коментарями на теорії У. Годвіна, Ж. Кондорсе та інших авторів. Основні ідеї цієї книги зводяться до того, що населення подвоюється кожні 25 років, а приріст ресурсів має лінійний характер, внаслідок чого населення вичерпує будь-які доступні ресурси і включаються природні регулятори у вигляді голоду, хвороб, війни. Модель Т. Мальтуса загалом не працює, оскільки, як будь-яка модель, вона спирається на ряд довільних припущень, не підтверджених реальністю. Надалі модель Т. Мальтуса пережила декілька реінкарнацій (наприклад, у Медоуза) і має своїх прихильників і донині.

Наступну важливу футурологічну модель ми знаходимо у К. Маркса. Його уявлення про майбутнє містить у собі елементи як наукової теорії, так і утопії. Помилковість цієї футурологічної ідеї загалом підтверджена практикою, зокрема й у тому, що вона призводить до жорстокої боротьби за владу і зневаги до цінності людини (революції, громадянські війни, деспотії, голодомори, концтабори). Як не парадоксально, аналогічну трагедію пережило й християнство, коли виявилось, що під знаменом розмов про любов і благо дуже зручно боротися за владу і вбивати інших людей. Тут спрацював загальний для будь-яких футурологічних досліджень закон непередбачених наслідків.

Наступний крок футурологія зробила у творчості письменників фантастів Г. Уеллса і Ж. Верна. Герберт Уеллс 1901 року написав книгу «Передбачення про вплив прогресу механіки і науки на людське життя», в якій спробував передбачити історію XX століття до 2000 року. Він вгадав розвиток приміських поселень, військову поразку Німеччини, зростання сексуальної свободи і створення Євросоюзу, але вважав, що політ літака відбудеться лише в 2050 році, або що підводний човен годяться лише для утоплення свого екіпажу.

Упродовж першої половини XX століття виходить багато книг про майбутнє, які загалом подібні до книги Г. Уеллса: вони трактують майбутнє як продовжене сьогодення з тими чи тими технологічними вдосконаленнями, але зі збереженням тієї ж соціальної структури [див.: 4, с. 19].

У другій половині XX століття розвивається жанр техноапокаліпсису, пов'язаний із творчістю Н. Шюта, Х. Еверета, братів Стругацьких і ін.

У 1960-і роки посилюється розчарування у старих нездійснених соціальних прогнозах. Наслідком цього стали ідеї про непізнаваність майбутнього, які, приміром, мають місце у творчості С. Лема. Одночасно з песимістичними настроями зароджується чергова хвиля технооптимізму, викликана успіхами в освоєнні космосу. Тоді ж М. Хрущов сказав, що нинішнє покоління людей житиме при комунізмі. У цей період відбувається вибух футурології в усьому

світі, в тому числі в СРСР. Як пише Бестужев-Лада, тисячі людей зайнялися прогнозуванням. Однак в СРСР цей проект не був підтриманий з ідеологічних причин.

Останні десятиліття історія футурології зіткнулася з інтенсивним розвитком синергетики (Пригожин), системної динаміки (Курдюмов, Малинецький), математичної історії, кліодинаміки. У 1985 році вийшло перше видання капітального двотомника Д. Бела "Future studies" («Дослідження майбутнього»), в якій він підвів підсумок розвитку футурології: написано 3500 книг, з яких 70 належать золотому фонду. Національна Розвідувальна Рада США підготувала доповідь «4 сценарії майбутнього до 2020 року», серед яких: «Давоський світ» – перенесення фінансового центру світу з Європи в Азію; «Рах Americana» – тягар відповідальності за світову безпеку покладається на США; «Новий халіфат» – створення єдиної антиамериканської ісламської держави; «Спіраль страху» – крах світової системи безпеки та припинення економічного зростання через оволодіння терористами зброєю масового знищення.

Отже, перший висновок, який впливає з короткого екскурсу в історію формування футурології, засвідчує наявність у ній, з одного боку, як оптимістичних, так і песимістичних проектів, а з іншого – ступінь істинності передрікань доволі незначний. Це спричинилося до того, що при побудові моделей майбутнього футурологія має спиратися на науковий метод. Важливою частиною наукового методу є спостереження, створення на його основі гіпотези, тестування її та корегування. У футурології довгострокові передбачення вимагають десятків років для тестування. Так, у результаті пророкувань Т. Мальтуса і К. Маркса пройшло кілька великих циклів тестування, завдяки яким вдалося відсіяти ряд початкових хибних гіпотез і сформувати нові [див.: 4].

Науковою основою футурології є прогностичні блоки і перевірені методи прогнозування, створені не лише власне футурологічною, а й іншими науками та їх спеціальними методами дослідження. Однак найбільш універсальні прогностичні функції належать філософії. Доречно пригадати Г. Гегеля, який хоч і не належить до футурологів, наголошував на тому, що філософія – жива душа культури, її квінтесенція, епоха, схоплена думкою. У такому «статусі» квінтесенції вона, зрозуміла річ, і відповідальна за перспективи епох. У цьому розумінні проблема переосмислення філософії була сформульована як девіз XXII міжнародного філософського конгресу, програма якого передбачала поглиблений аналіз природи філософського знання, його функцій в культурі та соціальному житті. Уявлення про ці функції сформувались у 80-і роки XX століття. Варто наголосити, що не у всіх культурах і цивілізаціях виникає потреба у філософії. Вона не була затребувана в багатьох традиціоналістських суспільствах, які століттями і тисячоліттями відтворювалися на одних і тих же засадах, наприклад, у Давньому Єгипті філософії не було. Був світогляд, були міфи, але люди обходилися без філософії. У кращому випадку можна говорити лише про її зародкові форми.

Але з розвитком суспільства періодично настають переломи, коли змінюється спосіб життя, людські зв'язки і комунікації, способи ставлення до природи, – тоді філософія стає не просто абстрактним теоретичним заняттям, а цілком практичною справою. Вона потрібна для того, щоб відшукати нові засади і перспективи людської життєдіяльності. Адже поряд з генетичним кодом, який закріплює та передає від покоління до покоління біологічні програми, у людини існує ще одна система – соціокод, спадкова надбіологічна програма, що регулює соціальне життя. Цей складний масив регулятивів людської життєдіяльності системно організований, і є підстави, які забезпечують його системну цілісність. Такими підставами постають фундаментальні життєві смисли і цінності. Їх позначають по-різному, називають концептами, категоріями, або універсальними культури. До них відносяться фундаментальні цінності та життєві смисли, які формують значення категорій «людина», «природа», «простір», «час», «особистість», «діяльність», «свобода», «справедливість», «істина», «краса» тощо. У житті суспільства періодично виникають такі стани, коли воно вже не може відповісти на історичні виклики, зберігаючи усталений спосіб життя, коли раніше сформовані смисли універсальї культури більше не здатні забезпечити єдність і взаємодію нових і традиційних видів і способів діяльності, поведінки і спілкування людей. Особистий досвід дедалі більшої кількості людей вже не узгоджується зі смислами «обжитих» універсальї. Ці переломні стани життя – перший сигнал того, що щось не так із самими світоглядними основами, з фундаментальними орієнтирами життя. Вони ламаються, створюючи ситуацію, про яку сказано в «Гамлеті» В. Шекспіра – «розпався зв'язок часів», коли люди не знають, що взяти з минулого, що адресувати майбутньому, як учити дітей, на які взірці поведінки і діяльності орієнтуватися. Суспільство вступає у смугу духовної кризи. Жити у такій ситуації, коли руйнуються старі цінності, а нових ще немає, дуже

важко. У такі епохи, коли втрачаються старі світоглядні орієнтири, люди починають запитувати: що таке справедливість, добро і зло, істина і т.ін. [див.: 3, с. 7].

Постановка таких питань – перший крок до філософії, і щоб відшукати відповіді на них, їй потрібно критично поставитися до традиційних, які раніше здавались очевидними, смислів світоглядних універсалій і зробити спробу віднайти нові. Можна виокремити два взаємопов'язані етапи породження філософією нових категоріальних ідей. Ці етапи характеризують античну епоху становлення філософії, але потім повторюються у всьому подальшому її розвитку. На першому етапі філософія прагне виявити у різних сферах культури загальні світоглядні універсалії, базисні цінності, які програмують діяльність людей. Вона виносить їх на суд розуму, вловлює тенденції їх можливих змін, критично їх аналізує та пропонує нові смисли. У цьому процесі відбувається первинна трансформація універсалій культури у філософські категорії. Так, спочатку вони можуть бути представлені у формі смислообразів («Логос» Геракліта, «Нус» Анаксагора, «Дао» в китайській філософії і т.д.). На цьому етапі філософія має багато спільного з художнім пізнанням, близька до літератури і мистецтва. Але потім починається другий етап філософування, коли відбувається подальша раціоналізація первинних категоріальних смислообразів. Вони переплавляються у досить строгі поняття. Ці образи спрощуються, схематизуються, стають своєрідними ідеальними об'єктами, абстракціями, з якими мислення починає працювати як з особливими сутностями.

Нові філософські ідеї включаються в потік культурної трансляції, як це спостерігається в еволюції генів. Займаючись професійною роботою, філософ – усвідомлює він це чи ні – часто адресує відкриті ним нові категорійні смисли майбутнього, якого він заздалегідь не знає. Але коли виникають переломні епохи, ці ідеї можуть стати практично актуальними. Тоді вони стають своєрідним генератором і каталізатором публіцистики, художньої критики, літературних творів, нових релігійних, моральних, політичних і правових ідей, здатних реалізуватись у соціальну практику. Так, з висот філософської абстракції нові категоріальні смисли трансформуються в засади культури. Вони обростають емоційним смислом, переживаються людьми і поступово занурюються в надра нової культури, формуючи, зрештою, нові світоглядні універсалії.

Свого часу Г. Ляйбніц писав про математику як науку про можливі світи. Аналогічно, до певної міри, це стосується й філософії – вона є наукою про можливі світи людської життєдіяльності. У цьому розумінні чітко окреслює сучасне розуміння єдності науки і філософії австрійський філософський антрополог Е. Агаці: «Найбільше, чого можна вимагати від науки, – це дослідження людських дій як інтенціональної цілеспрямованої поведінки; ми вже бачили, однак, що до цього не зводиться їх ціннісна орієнтація. Завдання філософії людини, яка би не протиставляла себе, а доповнювала цей рівень досліджень, полягає в тому, щоби висвітлити цей новий простір, у якому те «як повинно бути», є заданою метою і тому – справжньою цінністю» [1, с. 31]. Вловлюючи тенденції змін універсалій культури і віднаходячи нові смисли категорій, філософія простежує, як при цьому змінюються смисли інших категорій. У такий спосіб філософія моделює можливі зміни універсалій культури як системної цілісності (а саме так вони функціонують у тій чи тій культурній традиції). Такого роду дослідження по-різному здійснювалися в класичній і некласичній філософії. Класика прагнула побудувати остаточні й абсолютні системи філософського знання. Вона пропонувала їх як кращий інструментарій перетворення світу. Але переважно такі системи практично не реалізовувались у тому вигляді, як це «програмував» філософ, оскільки вони справді «грішили» елементами утопічності. Це не означає, що класичні системи не впливали на зміну світоглядних засад культури. Просто культура селективно добирала те, що було їй необхідно в тих або тих ситуаціях соціального розвитку.

Некласичний тип філософії якісно змінює стратегію футурологічних досліджень. Як відзначав Ю. Габермас, класична філософія вважала, що між предметним буттям і раціональним пізнанням немає посередника. Звідси виникало уявлення про своєрідний паралелізм буття і свідомості. У межах цієї парадигми відбувалися нескінченні суперечки ідеалістів і матеріалістів. Натомість некласичний підхід виявляє, що між розумом і буттям є посередник – це діяльність і мова. Можна уточнити цю тезу Ю. Габермаса і сказати – види діяльності та мови культури. Цей посередник поєднує буття і розум, включаючи в себе компоненти обох полюсів. І тоді те, що побачить філософський розум у бутті, визначено характером його вкоріненості в це буття. Тому неможливо побудувати абсолютно істинну філософську систему, оскільки кожна така система навіть у своїх прогностичних компонентах детермінована особливостями культури. «Прогрес у досягненні

розуміння в життєвому світі, – наголошує Ю. Габермас, – вимагає культурної традиції в її повному обсязі, а не лише в плодах науки і технології. І тут філософія могла б знову актуалізувати свій зв'язок з тотальністю, перебравши на себе роль інтерпретатора від імені життєвого світу» [2, с. 276].

Відмовляючись від побудови останніх і остаточних систем, некласична філософія зовсім не відмовляється від системного мислення, від встановлення зв'язків між категоріями. Вона, як і раніше, простежує, як зміна уявлень про свободу змінює розуміння особистості, права, справедливості, діяльності, природи і т.д. Тільки на відміну від класичної філософії, вона допускає появу нових смислів універсальї культури, ще не проаналізованих і не відкритих філософією. Тому для некласичного підходу філософія не закінчується, доки триває розвиток суспільства та його історія. Некласичний підхід по-новому ставить проблему розуміння предмета філософії. Потрібно так визначити філософію, щоб і класика і некласика знайшли своє місце в цьому узагальнюючому визначенні.

Сьогодні людство переживає таку епоху, коли ламаються базисні цінності техногенної цивілізації. На наших очах виникає суспільство гігантських ризиків і загострення глобальних криз. Дедалі виразніше постає проблема нової стратегії людської життєдіяльності. Мова йде про пошук нового типу цивілізаційного розвитку. Бурхливо протікає технологічний прогрес, який висуває цілий ряд нових світоглядних проблем, які ще належить осмислити. І наша участь, участь філософів у процесі пошуку нових цінностей – наш прями́й обов'язок, наша соціальна функція.

Висновки. Наше дослідження не є саме собою прогнозом, проте в ньому присутні й прогностичні моменти, їх викликає до життя критичний аналіз футурологічних концепцій, пошук авторами різних їх інтерпретацій і трактувань. Найперший висновок, який впливає з дослідження, зводиться до твердження, що формування футурології як науки в її історичній ретроспективі характеризується особливостями класичної науки і метафізики – абсолютизацією науково-сцієнтистських, технологічно-детермінованих проєктів, або ж ідеалістично-утопічних філософських систем. Історія футурології у такий спосіб засвідчує наявність у ній, з одного боку, оптимістичних і песимістичних гіпостазувань, а з іншого – ступінь істинності передрікань доволі незначний. Некласична і загалом сучасна футурологія у побудові моделей майбутнього застосовує наукові та філософські, класичні й сучасні методи дослідження з урахуванням парадигмальних, людиномірних, ціннісно-сміслових критеріїв.

Варто наголосити ще на одному, не менш, якщо не більш, важливому компоненті цієї проблеми – ролі Бога в долі Світу. Як говорив К. Ясперс, «хоч історія й відбувається на землі, корені її неземні». Це цілий пласт релігійної, особливо філософсько-релігійної (взяти хоча б Тейра де Шардена, Муньє, Жильсона, Вернадського та багатьох інших) проблематики, цінність якої для розв'язання зазначеної проблеми незаперечна.

Ідеальне майбутнє футурології полягає в тому, що люди будуть поділяти більш-менш єдиний образ можливого майбутнього, при цьому основні чинники невизначеності у майбутньому будуть усунуті й футурологія буде зближуватися з оперативним плануванням. Футурологія як наука, слід сподіватися, зможе показати повноту й ефективність своїх методів, успішно передбачаючи значні події майбутнього, готуючи суспільство до несподіванок.

Література

1. Агацци Э. Человек как предмет философии / Э. Агацци // *Вопр. философии* – 1989. - № 2. – с.24-34.
2. Габермас Ю. Вступ. Філософія як берегиня та інтерпретатор / Ю. Габермас // *Після філософії: кінець чи трансформація?* / [пер. з англ.]. – К., 2000. – С. 257-279.
3. Степин В. С. Конструктивные та прогностические функции философии / В. С. Степин // *Вопросы философии* – 2009. – № 1. – С. 5-10.
4. Турчин А. В. Футурология. XXI век: бессмертие или глобальная катастрофа? / А. В. Турчин, М. В. Батин. – М.: БИНОМ, Лаб. знаний, 2013. – 263 с.

Summary

Havay T., Koz'muk Y. The Problem of Futurological Prospects of Modern Man as an Object of Philosophical Analysis. The article studies and characterizes futurological teaching in historical and philosophical and modern philosophical aspects of scientific, technologically-deterministic, philosophical, ideological, methodological, and value-semantic principles, optimistic and pessimistic projects of the future of humanity. Keywords: futurology, progress, utopia, values, universals, determinism.